

Verzuiling en mentaliteit

Pleidooi voor een interdisciplinaire benadering¹

Verschillende zuilen: verschillende werelden

Kasten zijn reeds vol geschreven over het fenomeen dat met de term 'verzuiling' wordt aangeduid. En het eind is nog niet in zicht, zeker niet nu na een periode van 'ontzuiling' het thema plotseling weer actueel schijnt te worden door 'herzuilings'-tendenzen, zich manifesterend onder andere in de geestelijke gezondheidszorg.² Het zal nauwelijks nodig zijn hier aandacht te besteden aan een definitie van het verschijnsel verzuiling. Liever dan een definitie te beproeven wil ik de alom bekende beschrijving die Rogier ervan gegeven heeft nog eens citeren, om naar aanleiding daarvan aandacht te vragen voor enkele - teveel vergeten - aspecten.

Rogier beschreef het resultaat van de verzuiling voor het rooms-katholieke volksdeel als volgt: 'een gemeenschap, binnen welke grenzen men niet alleen in politieke partijdisciplines zijn stem uitbrengt, op een katholieke krant, een katholiek damesmodeblad, een katholieke illustratie en een katholiek jeugdblaadje geabonneerd is, zijn kinderen van de kleuterschool tot de universiteit louter katholiek onderwijs doet genieten, maar ook in katholiek verband naar de radio luistert, op reis gaat, zijn leven verzekert, de kunst, de wetenschap en de sport beoefent' (1956, p.613). Deze impressionistische beschrijving geeft treffend enkele aspecten weer die ik op het oog heb: wie tot een bepaalde zuil behoorde, kon leven en sterven zonder veel contact te hebben met leden van andere zuilen. Tot op grote hoogte was ieder der zuilen autarkisch, ieder had zijn eigen leefklimaat, stijl, taal, etcetera. Een religieuze uitspraak gedaan in 1930 zou een redelijk goede predictor geweest zijn voor het overig taalgebruik van de betreffende, voor zijn kleding, zijn gezinsleven. Men zou hebben kunnen voorspellen op welke partij hij zou stemmen, naar welke radioprogramma's hij zou luisteren en welke hij juist aan zijn kinderen verbood, men zou zijn ethiek en moraal gekend hebben, etcetera. En het werkt ook omgekeerd: indien men wist, dat ie-

mand KVP stemde, had men een betrouwbare kans te weten hoe hij bad, zich kleepte, zijn vrije tijd besteedde, men zou zijn mening over huwelijk en seksualiteit gekend hebben, bij welke vakbond hij zich aansloot, welke voornamen hij nooit aan zijn kinderen zou geven, etcetera. Het zijn deze aspecten, die geheel eigen, aparte leefwerelden constitueerden, die mede in overweging genomen moeten worden wanneer men spreekt over 'zuilen' en 'verzuiling'.³

Helleman (1985) wijst erop dat in de schildering van Rogier twee dimensies onderscheiden kunnen worden: 1. de deelnemers aan een zuil vormen een gemeenschap, een subcultuur, en 2. binnen die gemeenschap is een netwerk van organisaties aanwezig, in meerdere domeinen, die ideologisch overkoepeld zijn.⁴ Overziet men nu het naar de verzuiling verrichte onderzoek, dan constateert men dat de meeste aandacht is uitgegaan naar de tweede dimensie van het fenomeen. Onderzocht is hoe de verschillende bevolkingsgroepen georganiseerd waren, hoe hun organisaties samenhangen, welke rol bepaalde leden van de elite speelden (netwerken), in hoeverre de verzuiling perfect was (vullingsgraad): hoeveel calvinisten stemden werkelijk ARP en waren lid van de NCRV, etcetera. Sociologen hebben de verzuiling vooral bestudeerd als de wijze waarop levensbeschouwelijke groepen via organisatorische netwerken erin slaagden sociale controle over hun achterban uit te oefenen. Politicologen behandelden de verzuiling vaak als de wijze waarop politieke conflicten gereguleerd werden in een samenleving die gekarakteriseerd werd door 'gesegmenteerd pluralisme' (Ellemers 1984). Met betrekking tot de eerste dimensie: de eigen specifieke leefwereld, de subcultuur, stijl en mentaliteit is daarentegen nog veel onderzoek te verrichten.

Nieuwe vraagstellingen?

Wie recente overzichten van de literatuur omtrent verzuiling doorneemt, kan daarin een nieuwe trend ontwaren: na een vloed van studies op macro-niveau komen er meer studies op meso-niveau en wordt er door verschillende auteurs voor gepleit de mensen en het leven binnen de zuilen zelf op de agenda van het toekomstig onderzoek te plaatsen (Bosscher 1987, pp.91-92). Naast het hanteren van grootschalige theorieën en concepten als 'sociale bewegingen' en 'netwerken' zouden sociologen ontvankelijker moeten worden voor

persoonlijke motieven, belevingen en ideologische inhouden (Bornewasser 1988, p.206), de geschiedenis der verzuiling zou in termen van latente functies en minder in termen van manifeste functies onderzocht moeten worden (Dierickx 1986, p.538). Voor een deel bestaat zulk onderzoek reeds, men vindt het echter meer bedreven door historici dan door sociologen (cf. bijv. De Bruin 1985, Blom 1981, Van der Laarse 1989). Aan onderzoek dat veel dichter aansluit bij de gang van zaken op micro-niveau en waar meer aandacht bestaat voor motieven en gevoelens van de 'gewone mensen' die uiteindelijk de zuil vormden, zouden overigens psychologen evenzeer een bijdragen moeten kunnen leveren, ware het niet dat de laatsten over het algemeen de geschiedenis als een 'verboden tuin' lijken te beschouwen. Samenwerking met psychologen zou echter kunnen leiden tot een andere wijze van kijken naar de fenomenen, tot het stellen van nieuwe vragen en uiteindelijk ook tot antwoorden op vragen als: waarom überhaupt verzuiling? Fenomenen op welke in verband met de verzuiling zo vaak gewezen is, als bijvoorbeeld het 'vijandsdenken' over en weer, de gesloten in-group mentaliteit, de repressie en dergelijke - die zouden toch mede door (historiserende) psychologen onderzocht moeten worden?

Dit artikel wil een bescheiden bijdrage zijn in deze richting en aansluiten bij hetgeen mensen (zich) zelf zeiden over de (noodzaak van) verzuiling. De focus ligt niet bij supra-persoonlijke, maatschappelijke processen die zich aan mensen voltrokken en waarop zij veelal zicht noch greep hadden, maar bij de motieven en gevoelens van de deelnemers: waarom 'verzuilden' zij, waarom lieten zij zich 'verzuilen' (zie later)? Ik knoop daarbij in de eerste plaats aan bij het reeds gesignaleerde, doch verwaarloosde aspect van de verzuiling: de subcultuur en de mentaliteit. Meer theoretisch zal worden gerefereerd aan het voor sociologie en psychologie gelijkelijk relevante concept 'identiteit'.⁵

Het begin der verzuiling. Case-study: de gereformeerde geestelijke gezondheidszorg

In het volgende wil ik trachten aan de hand van een 'case-study' enkele aspecten van de gereformeerde verzuilde mentaliteit (rond 1900) te begrijpen. Het uitgangspunt ligt bij de start der gereformeerde verzuiling op het terrein der geestelijke gezondheidszorg, bij de

oprichting der Vereeniging tot Christelijke Verzorging van Geestes- en Zenuwzieken op 9 november 1884. Deze vereniging groeide snel uit tot één van de krachtigste organisaties op het terrein der Nederlandse geestelijke gezondheidszorg: zij stichtte in hoog tempo een reeks 'krankzinnigengestichten', richtte een aantal verwante zusterorganisaties op, zorgde later voor het tot stand komen van een koepeorganisatie, trachtte de opbouw van een specifiek gereformeerde psychiatrie en psychologie te bevorderen en dergelijke. Het gaat hier nu niet om de wijze waarop de gereformeerde zuil zich op dit terrein organiseerde, doch om de wijze waarop zij haar achterban daarin betrok, hoe zij deze ertoe bewoog haar initiatieven te steunen en zo de verzuiling mede te bewerkstelligen.

Men wordt geconfronteerd met het in Nederland juist door de verzuiling erg bekende, doch in wezen merkwaardige fenomeen, dat de Vereeniging een *godsdiens*tige basis voor haar *psychiatrisch* werk wenste. De doelstelling luidde: 'de bevordering van Christelijke verzorging naar het Woord van God, van krankzinnigen en zenuwlijders' en als grondslag werd geformuleerd 'de Heilige Schrift naar de verklaring der Gereformeerde kerken'. In een van religieuze uitdrukkingen doordrenkte taal werden de (toenmalige) gereformeerde gezinden⁶ opgeroepen het initiatief der Vereeniging financieel te steunen, hun patiënten daar te laten verplegen, in haar inrichtingen te komen werken als verpleger. Om niet met eindeloze citaten te vermoeien, vat ik kort samen. In het appèl der Vereeniging moeten twee aspecten onderscheiden worden: 1. dit werk (krankzinnigenzorg) moet gedaan worden om Jezus' wil en in Jezus' naam, het is een christenplicht, en 2. dit werk dient te geschieden in een gereformeerde context.

Het is vooral het tweede punt dat van groot belang is in verband met de verzuiling. Immers, vanuit een christelijke inspiratie en motivatie werken in de psychiatrie (aspect één), in een bestaand, 'neutraal' (= niet-confessioneel) ziekenhuis werd niet voldoende geacht. Het diende te geschieden in een gereformeerde ziekenhuis, geleid door gereformeerden, volgens gereformeerde principes, etcetera. Het is dit tweede punt dat, wanneer het wordt toegepast op tal van andere maatschappelijke terreinen, leidt tot de formatie van een 'zuil'. Laat ons daarom hierbij nog wat langer stilstaan. Over de bestaande psychiatrische inrichtingen sprak de Vereeniging als over 'inrichtingen waar men het bloed van Christus niet kent'. De kwaliteit van bestaande inrichtingen wenste men niet te ontkennen, doch de

oprichters der Vereeniging waren algemeen van mening, 'dat deze inrichtingen, waarin de eenige Zaligmaker, de genadige en almachtige Geneesheer van ziels- en lichaamskwalen niet als de Heere wordt geëerd en aanbeden, niet voldoende zijn; dat zij integendeel veelszins schadelijk moeten werken op de genoemde lijders' (JV 1, p.47). In haar tweede *Jaarverslag* meldt de Vereeniging, dat bij de opening van haar eerste inrichting, Veldwijk (28-1-1886), dr.Klinkert, de eerste geneesheer-directeur, een redevoering hield waarin hij het belang van het verband tussen geloof en wetenschap, ook voor de beoefening der psychiatrie aantoonde (JV 2, p.15). In de rede die D.K.Wielenga, de toenmalige vice-voorzitter van de Vereeniging, bij deze opening hield, stelde deze van een christelijke⁸ verzorging van psychiatrische patiënten meer te verwachten dan van elke andere: '(...) naar Gods ontfermingen kunnen wij ons hier de hulp van factoren verzekeren, die daar⁹ niet kunnen worden aangewend'.¹⁰ Als zodanige factoren noemt Wielenga: de macht van 's Heeren Woord, de christelijke toespraak, het gebed in 's Heeren naam. Op de derde jaarvergadering van de Vereeniging werd door voorzitter Lindeboom een programmatische rede uitgesproken: *De beteekenis van het Christelijk Geloof voor de Geneeskundige Wetenschap, in 't bijzonder voor de Psychiatrie* (1887). Dit blijft voorlopig zo doorgaan: niet alleen zijn de jaarverslagen en referaten gesteld in de toentertijd voor de gereformeerden kenmerkende 'tale kanaäns',¹¹ maar men geeft telkens aan, door de gereformeerde religie volstrekt te verschillen van anderen en deze religie tot grondslag van een nieuwe psychiatrie, van een *gereformeerde psychiatrie* te willen maken respectievelijk te hebben gemaakt.

Zo stelt Lindeboom in zijn referaat op de zesde jaarvergadering, dat in de Vereeniging de uitgangspunten voor zowel psychiatrische theorie als praktijk uit de Bijbel dienen te komen (JV 6, p.53). Steeds weer wordt verteld hetgeen men tegen de neutrale inrichtingen heeft: 'Het grootste bezwaar (...) is, dat daaruit de Christus, de almachtige Geneesheer, de barmhartige Hogepriester, gebannen wordt. Men ziet er den Bijbel liefst geweerd, bewerende dat het lezen van dit boek krankzinnigheid eer bevordert dan geneest' (JV 12, p.12). Men denkt daar dus geheel verkeerd, want de 'ware godsdienst, in de Heilige Schrift geopenbaard, is een geneesmiddel. (...) Weldadig is de invloed, dien zulk eene verpleging naar Gods Woord op de krankzinnigen heeft'. In zijn openingstoespraak bij de dertiende algemene jaarvergadering spreekt Lindeboom uit: 'Wij willen de

geneeskundige wetenschap bekeeren, de katheders der medici en psychiaters veroveren, en in de wereld het uitroepen: Christus de Consolator!' (JV 14, p.15). En in 1899 stelt hij van de christelijke verpleger dat deze meer is en kan dan de 'humanist', want: 'hij heeft de volheid van den Christus, in Wien al de schatten en gaven verborgen zijn' (JV 17, p.18).

In een recente studie werd aangetoond, dat de Vereeniging er echter nooit in is geslaagd een eigen gereformeerde psychiatrie te ontwikkelen (Van Belzen 1989). Wat zij deed, was het op- en overnemen van de bestaande psychiatrie en deze voorzien van een gereformeerde verwoording. Haar ziekenhuizen waren ingericht en functioneerden zoals de andere in Nederland, alleen geheel in gereformeerde stijl, met overname van de gebruiken en gewoonten der toenmalige gereformeerde wereld. Ondanks de hoge aspiraties en de pogingen die daadwerkelijk ondernomen werden - zelfs een leerstoel aan de Vrije Universiteit en verschillende specifieke organisaties werden in het leven geroepen om het programma ener gereformeerde psychiatrie te verwezenlijken -, was de psychiatrie in gereformeerde, katholieke en neutrale ziekenhuizen in Nederland dezelfde. Bovendien - voor dit betoog zeker zo relevant - de beweringen als zou de ten tijde van de oprichting der Vereeniging bestaande psychiatrie anti-religieus geweest zijn, waren niet juist: in andere, niet-gereformeerde ziekenhuizen bestonden ook kerkdiensten, kon de patiënt bezoek van geestelijken ontvangen, werden religieuze gevoelens en gewoonten gerespecteerd. De Inspecteurs van het Staatstoezicht op krankzinnigen en krankzinnigengestichten pleitten steeds voor een adequate godsdienstige bejegening der patiënten.

Deze bevinding is van belang: zij levert een paradox en een nieuwe vraagstelling op. Want wanneer blijkt, dat de bestaande psychiatrie niet anti-godsdienstig was, dan ontkracht dit de argumentatie van het voorheen genoemde tweede aspect van het appèl der Vereeniging, precies het aspect dat de verzuiling op psychiatrisch gebied legitimeerde. Men had immers juist gesteld, dat het vanuit christelijke motivatie in de psychiatrie werken diende te geschieden in gereformeerde (later: tot de gereformeerde zuil behorende) ziekenhuizen, omdat elders de 'Bijbel geweerd werd', en dergelijke? En nu blijkt, dat de Bijbel en de godsdienst niet werden geweerd? Hoe is dit te begrijpen? Misleidden de gereformeerde woordvoerders hun achterban? En was deze zo naïef iets te geloven, dat klaarblijkelijk niet waar

was? Waarschijnlijk was het een zaak van misleiding noch van naïviteit, en moeten we naar een fundamentele verklaring zoeken.

Kleine geschiedenis van het gereformeerde gemoed

Vooreerst dient men te bedenken dat we hier te maken hebben met een variant van het fenomeen van de *vestigingsstrijd* (cf. Elias & Scotson 1965). Allerlei bekende mechanismen spelen mee in de legitimering van het eigen bestaan: het zich als exclusief presenteren, pretenderen iets te bezitten dat een noodzakelijke aanvulling of correctie van het bestaande vormt, het ontkennen hiervan bij anderen, het polariseren, het afschilderen van anderen als tegenstanders, etcetera. Hierbij vormen zich, zoals De Bruin op een verwant terrein (de confessionele schoolstrijd in Nederland) aantoonde en Ellenberger voor de psychoanalyse beschreef, legenden en mythen die een eigen leven gaan leiden.¹²

In de tweede plaats, en voor ons als historisch-psychologisch aandachtspunt nog belangrijker: toen de gereformeerden de buitenwereld inclusief de bestaande psychiatrische ziekenhuizen beschreven als ongodsdienstig, was dit geen opzettelijke vertekening van de buitenwereld, doch hun perceptie van die buitenwereld. Zoals bekend uit de waarnemingspsychologie, is een perceptie geen (fotografische) registratie van de buitenwereld, doch een duiding van (zintuiglijke) indrukken, een interpretatief proces waarbij cognitieve processen, referentiekaders, verwachtingspatronen interacteren met de invariante gegevens. Om een waarneming te begrijpen is het dus noodzakelijk te bestuderen en hetgeen waargenomen wordt en degeene die waarneemt. Wanneer we dit eenvoudige principe toepassen op onze paradox - de bestaande psychiatrie was niet anti-godsdienstig, maar de gereformeerden ervoeren dat wel zo -, dienen we om tot enig begrip te komen van de gereformeerde indruk der buitenwereld als on- en zelfs anti-godsdienstig, de gereformeerden zelf, het gereformeerde gemoed te bestuderen. Een korte terugblik op hun geschiedenis kan behulpzaam zijn om de gereformeerde mentaliteit te verstaan.

De Nederlandse gereformeerden die de Vereeniging stichtten en in verzuilde vorm hun maatschappelijk leven organiseerden, waren als kerkelijke groeperingen ontstaan door afsplitsing(en) van de Neder-

landse Hervormde kerk. Vooral de numeriek grootste groep van A-gereformeerden¹³ is belangrijk in de geschiedenis van de Vereniging: het merendeel van haar oprichters en leiders behoorde ertoe. Een belangrijke reden voor de kerkscheiding in 1834 was het ongenoegen met de koers der toenmalige Nederlandse Hervormde kerk. De vrijzinnigheid greep daar om zich heen, haar theologie verwerd tot 'rationalistisch supranaturalisme'. Men oriënteerde zich meer op de menselijke rede dan op de openbaring, de invloed der Verlichting werd er dominant, de oude gereformeerde belijdenis, zoals vastgesteld op de beroemde Dordtse Synode (1618-1619), functioneerde er niet meer. Dit althans was de mening van een tamelijk omvangrijke groep orthodoxe gelovigen. Een deel van hen was van mening, dat de kerk weer tot haar wortels en tot de ware leer zou moeten terugkeren en wanneer de (nationale) kerk dit verzuimde, moest men maar op lokaal niveau een begin maken. In 1834 scheidde zich dan ook de gemeente Ulrum als eerste af, met de stellige bedoeling terug te keren tot het vroegere kerkelijke belijden en godsdienstige beleven.¹⁴ Deze stap heeft zware gevolgen gehad. De Nederlandse regering was nauw verbonden met de Nederlandse Hervormde kerk¹⁵ en wenste geen onrust in haar gelederen. De afgescheiden gemeenten konden 'als onwettig niet worden geduld' (vergelijk Holtrop 1984, p.95). De represailles werden als hard ervaren, zoals zelfs door niet-gereformeerde historici is beschreven: 'Er is zwaar geleden onder de Afgescheidenen: door burgerlijke vervolging wel het meest, die ook hierom hard aan kwam, omdat zij over het algemeen maatschappelijk zwakken raakte en vernederde; zo door de inkwartiering van soldaten bij de Afgescheidenen' (Mönnich 1962, p.225), door gevangenzetten van hun leiders en door het onttrekken van de kerkelijke goederen aan de gemeenten die zich hadden afgescheiden. Nadat zij ertoe over waren gegaan officieel erkenning aan te vragen (als nieuwe kerk, en dus niet zoals zij stelden als rechtmatige voortzetting van de 'oudere' Nederlandse kerk), trokken de meesten zich terug in maatschappelijk isolement.

Uit de geschriften der afgescheidenen blijkt nu, dat men zich heeft beschouwd en - dit is hier van belang - is *blijven* beschouwen als een verongelijkte groep: met onrecht bejegend, vernederd, achtergezet en bespot. De smaadwoorden hun toegevoegd zijn zij zelf - tot in deze eeuw - blijven herhalen om er als het ware hun achtergezette positie mee te illustreren: zij waren de 'dompers' van Bilderdijk, de 'fijnen' van Da Costa, het ontbrekend leger van Groen 'den veldheer-

zonder-leger', de 'nachtschool' van Kuyper.¹⁶ Zij zijn klaarblijkelijk een groep geweest met een zeer gekwetst zelfgevoel. Volgens Hendriks weerspiegelde hun zelfbeeld de opvattingen die de buitenwacht over hen had en geeft het blijk van maatschappelijke minderwaardigheid. Zij zien en beschrijven zichzelf als onbelangrijke lieden; als 'eenvoudige menschjes; petten op; gladde jasjes; kleine, kleine luyden' (Hendriks 1971, p.206). Het is dit gevoel van benadeeld, gediscrimineerd, veracht te zijn, dat we ook terugvinden in hun schilderingen van hoe de neutrale psychiatrie hen, hun geloof en hun initiatief tot gereformeerde krankzinnigenzorg zag.

Verongelikt en onbegrepen trokken zij zich terug, niet alleen uit de Nederlandse Hervormde kerk maar ook uit allerlei als gevaarlijk beschouwde levensterreinen. Men vormde aldus een religieuze minderheid met een eigen, vèrgaand autarkische subcultuur. Wanneer sinds ongeveer 1850 allerlei nieuwe ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving zich voordoen en er sprake is van een toenemende culturele en sociale differentiatie in allerlei sectoren van de samenleving (cf. Hendriks 1971), kan men zich daaraan echter niet geheel onttrekken. Iemand als Lindeboom, de oprichter der Vereeniging, wilde dat ook niet. Maar hij wenste zich ook niet 'uit te leveren' aan een buitenwacht die zich immers de gereformeerden vijandig had betoond. Zijn oplossing was: we gaan die verschillende nieuwe en noodzakelijk geworden activiteiten op allerlei sectoren van het leven zelf ter hand nemen. Hij geloofde rotsvast, dat men met de gereformeerde uitleg van de Bijbel achter de hand, tot deze dingen ook bekwaam en zelfs meer bekwaam dan anderen zou zijn. Gegeven deze mentaliteit is het ook begrijpelijk, dat men psychiatrische patiënten niet langer meer aan de bestaande inrichtingen wilde toevertrouwen. In deze inrichtingen werd godsdienst weliswaar niet geweerd - maar dat kon voor een afgescheiden gereformeerde niet genoeg zijn. Ook hier wilde men de eigen religieus gekleurde cultuur in stand houden: indien in zo'n inrichting niet voor en na het eten gebeden en uit de Bijbel gelezen werd, indien daar niet de Psalmen gezongen werden, indien daar het kerkbezoek aan ieders eigen motivatie overgelaten werd, indien daar wellicht zelfs rooms-katholieke pastoors en vrijzinnige protestanten voorgingen - dan zijn dat inrichtingen 'waar de Christus niet woont'. In dit licht moet begrepen worden, dat men overtuigd was, dat de 'inrichtingen, waarin de eenige Zaligmaker, de genadige en almachtige Geneesheer van zielen lichaamszieken niet als de ware Heere wordt geëerd en aange-

beden, niet voldoende zijn; dat zij integendeel veelzins schadelijk moeten werken op de genoemde lijdens'. Gegeven deze afgescheiden mentaliteit tezamen met de heilige overtuiging van de enige juistheid van de eigen theologisch gelegitimeerde subcultuur wordt het ook begrijpelijk, dat men een inrichting die haar jaarverslag niet begint met het uitspreken van dank aan God voor de in het afgelopen jaar ontvangen zegen, wantrouwt en vaststelt dat daar 'met den Christus gebroken is'. Voorbeelden als deze zouden er vele te geven zijn. De Nederlandse psychiatrie was niet anti-godsdienstig; wel was zij ver-gaand a-godsdienstig, zonder religieuze verplichting en/of legitima-tie en aldus in ieder geval niet-gereformeerd. In zo'n psychiatrie kon de gereformeerde zich niet herkennen noch thuis voelen.

De oplossing kon - naar hun gevoelens - slechts bestaan in het stichten van een eigen psychiatrie, onder een 'gereformeerd balda-kijn' (vgl. P.Berger). Dit oprichtings- en vervolgens het uitbreidings-proces gaat weliswaar gepaard met gedreven toespraken en boude beweringen: we willen de wetenschap bekeren, bij ons komen theorie en praktijk voort uit de Schrift, de gereformeerde godsdienst is een geneesmiddel. Deze mogen echter worden beschouwd als uitingen van enthousiasme bij de vlotte oprichting en groei van de Vereeniging. Het zijn legitimeringen van het initiatief en aansporin-gen voor de achterban. Hetzelfde geldt voor de beweringen over de godsdienst-onvriendelijkheid van de bestaande psychiatrie. Het me-rendeel van deze aspecten, van deze leuzen wordt immers pas naar voren gebracht, wanneer de oprichting der Vereeniging en de opening van een eigen ziekenhuis al een feit is; dit kan dus nooit de motiverende factor zijn geweest.

Veel meer dan het anti-gereformeerd karakter der medische weten-schap lijkt het behoud van eigen identiteit en cultuur, óók in een psychiatrisch ziekenhuis, een motiverende factor te zijn geweest. Wanneer het ziekenhuis er eenmaal is, lijkt men vergaand tevreden: de gereformeerde psychiatrie is gerealiseerd. Men heeft het isole-ment op deze wijze dus niet verlaten, maar de afgescheidenheid voortgezet tot zelfs *in* de psychiatrie. Nog vele terreinen zouden volgen tot 'de moderne wereld zorgvuldig was nagebouwd in een eigen subcultuur, waarin godsdienstige ideologie verbonden werd met rationele en gedifferentieerde organisatievormen' (Righart 1986, p.35). Met andere woorden: tot de gereformeerde zuil een feit was geworden. Dat er tussen bijvoorbeeld de behandeling in de eigen

inrichting en in andere geen verschil bleek te bestaan, dat een leerboek van een gereformeerd zenuwarts inhoudelijk nauwelijks afweek van andere Nederlandse leerboeken,¹⁷ was niet zo'n groot probleem: in de inrichting heerst een gereformeerde sfeer, het boek is geschreven in gereformeerde geest, vanuit gereformeerde kaderstelling en zingeving. Men kan zich erin herkennen, zich erin thuis voelen en zichzelf zijn.

Door op jaarvergaderingen, in gedenkredes en in het onderwijs steeds weer te benadrukken, dat deze psychiatrie op gereformeerde grondslag stond en dus anders was, hebben de gereformeerden het 'anders zijn' overschat en doorgetrokken naar terreinen waarop feitelijk geen verschillen bestonden: psychiatrische theorie en behandeling.¹⁸ Juist door het afgescheiden zijn echter, door het ontbreken van contacten met de andere zuilen, ontbrak de mogelijkheid in deze veronderstelling gecorrigeerd te worden. Weliswaar heeft men zich aan de top van de organisatie zorgen gemaakt: zou het gereformeerde karakter niet méér moeten omvatten dan sfeer alleen? Zou er niet toch een eigen inhoudelijke psychiatrie ontwikkeld en beoefend moeten worden? Maar voor een 'gewone' gereformeerde, geboren in een gereformeerd gezin, opgegroeid in een gereformeerd milieu, opgeleid en werkzaam in een gereformeerde inrichting en getrouwd met een gereformeerde partner zal deze vraag nauwelijks zijn opgekomen.¹⁹

Motieven der verzuiling

Wellicht dat het voorgaande enig nader licht zou kunnen werpen op bepaalde, meer psychologische dynamismen achter of in de verzuiling. De twee meest bekende motieven achter de verzuiling die tot nog toe in de literatuur telkens genoemd werden, zijn:

1. emancipatie: de verzuiling zou een reactie tegen de sociale deprivatie van bepaalde volksdelen geweest zijn;
2. bescherming: achter de verzuiling zat het streven van confessionele minderheden om de integriteit van hun geloof en de autonomie van hun kerk tegen bedreigingen vanuit de omgeving te beschermen.

Ad 1

De emancipatiehypothese is beschreven door de sociologe H. Verwey-Jonker (1962), die onder dit oogpunt vier bewegingen behandel-

de: calvinisten, rooms-katholieken, socialisten en vrouwen. Verder is deze visie vooral door confessionele historici en sociologen naar voren gebracht (Ellemers 1984, p.129). De laatste jaren echter verliest deze hypothese haar steun: emancipatie immers zou eerder aaneensluiting van bijvoorbeeld een bepaalde maatschappelijke groepering (zoals arbeiders) veronderstellen in plaats van verdeeldheid in verschillende confessionele verbanden. Wanneer een levensbeschouwelijke groep via onderwijs opwaartse sociale mobiliteit had willen bereiken, dan had het toch veel meer voor de hand gelegen de kinderen naar de (gesubsidieerde) openbare scholen te sturen dan naar het 'bijzonder onderwijs', dat in de negentiende en een deel van de twintigste eeuw veel slechter geëquipeerd was (Righart 1986, pp.29-30)? 'Emancipatie' lijkt typisch een reconstructie en legitimatie achteraf te zijn, geformuleerd door een elite. Want het is niet aannemelijk, dat in de negentiende eeuw een rationele conceptie van verzuiling als emancipatoir instrument bestond, noch dat 'gewone' mensen zich bij verzuilende organisaties aansloten in het bewustzijn te gaan emanciperen (cf. ook Stuurman 1983). Buitendien: toen de 'emancipatie' eenmaal was bereikt, en maatschappelijke gelijkstelling was bereikt, toen men proportioneel participeerde in het parlement en zelfs *domineerde* in de regering, ging het verzuilingsproces gewoon door.

Ad 2

De beschermingshypothese, vooral door Thurlings voor het katholieke volksdeel uitgewerkt, lijkt grotere plausibiliteit te bezitten. De kerken wensten hun leden te beschermen tegen secularisatie, geloofsafval, klassenstrijd, materialisme en het hele complex van factoren dat de invloed en macht van de kerk bedreigde (cf. voor beschrijvingen: Dierickx 1986; Duffhues 1987). In dit verband is echter wel de vraag gesteld of deze 'bescherming' alleen een pastoraal motief was of dat de kerken wellicht ook een politiek doel hadden: de eliminatie van hun grootste tegenstander op het eind van de vorige eeuw, het socialisme (Righart 1986, p.30). Dierickx vindt deze hypothese bovendien een te gemakkelijke verklaring: 'het feit dat katholieke bisschoppen en socialistische vakbondsleiders zeer begaan waren met het lot van hun sub-cultuur bewijst nog niet dat beveiliging ervan hun enig objectief en de verzuiling hun enige strategie zou geweest zijn' (1986, p.538).

In geval van beide hypothesen blijft echter een probleem, dat dit

nog steeds geen beeld oplevert van hetgeen aan de basis gebeurde: 'gewone' mensen, hun perspectieven en motieven komen niet ter sprake. Zowel emancipatie als bescherming zijn, voor zover zij een motiverende overweging waren, afkomstig uit het gedachtengoed der elite. Maar waarom ging 'het gewone volk' mee? Wat bewoog mensen zich aan te sluiten en organisaties te steunen op zulk een wijze, dat men tenslotte binnen een zuil leefde? Kritischer verwoord zou men ook kunnen vragen: waarom lieten mensen zich opsluiten in een zuil?²⁰ Ook recente voorstellen om de verzuiling onder het aspect 'modernisering' te bestuderen (Ellemers 1984; Hellemans 1985), leveren hier geen antwoord. De verzuiling is zeker een weg tot modernisering geweest, maar de vraag blijft ook dan weer: waarom moderniseren via een zuil? Additioneel onderzoek op dit punt is noodzakelijk (Bornewasser 1988, p.206; Dierickx 1986, p.583) en zou ook meer recht kunnen doen aan de factor (religieuze) identiteit in dit proces. Met verschillende auteurs uit *De laatste tijd. Geschiedschrijving over Nederland in de 20e eeuw* (1987) zou ik willen pleiten voor meer detailstudies, op micro-niveau, naar hetgeen zich aan de basis van de zuil feitelijk heeft afgespeeld. Zo kan men eerder meenemen en proberen te begrijpen hetgeen mensen zelf als reden voor hun handelen opgeven. Wellicht dat zo ook een nieuw licht geworpen kan worden op vragen betreffende de motieven der participanten aan de verzuiling.

Identiteit als motiverende factor?

Naast de gepostuleerde motieven 'bescherming en defensie' (zie voorheen) als drijfveren van strategen, woordvoerders en elite lijkt een ander - wellicht ook dieper? - motief ontwaard te kunnen worden: het behoud van de eigen, historisch gevormde identiteit. Het begrip 'identiteit' is in socio- en psychologie even bekend, doch met afwijkende betekenis. Bij sociologen en sociaal-psychologen refereert 'identiteit' aan het lidmaatschap van een sociale groep en aan de integratie van het individu in de groep (cf. Lewin 1948). De psychoanalyticus Erikson (1956) bedoelde met 'ego-identity' de integratie en stabiliteit van de individuele persoonlijkheid. Op empirisch niveau kunnen de inhouden van deze beide concepten meer of minder samenhangen. Om deze samenhang en de mate ervan te begrijpen, introduceert de sociaal-psycholoog Beith-Hallahmi het van

Sherif en Cantril (1947, pp.152-153) afkomstige concept 'ego-involvement': 'the ego is a genetic formation made up of a host of personal and social values and (...) these values serve the individual as a frame of reference by means of which he makes those judgments that affect *him*; that define for *him* success and failure; that determine *his* loyalties and allegiances; that spell out what he conceives to be *his* role, *his* status, *his* class. Judgments and behavior resulting from this identification of oneself with a certain constellation of values we can properly term 'ego-involved'". Een hoge mate van 'ego-involvement' betekent dan dus dat de sociale identiteit voor de betrokkene ook deel uitmaakt van zijn 'ego-identiteit' en van zijn zelf-definiëring. De voorbeelden van de wijze waarop dit functioneert zijn legio. Denk aan het geval waarbij iemand geen kritiek op zijn familie kan verdragen: 'een-xyz(familienaam)-zijn' betekent in zo'n geval meer dan het dragen van een sociaal label met behulp waarvan iemand in het telefoonboek gevonden kan worden, het is ook een zelf-definiëring. Of in het geval van godsdienstige overtuigingen: die worden in het geval van hoge 'ego-involvement' niet (slechts) aangehangen vanwege hun intrinsieke plausibiliteit, maar ook omdat ze een deel van 'mij' zijn (Beit-Hallahmi 1990, p.100). Godsdienst vervult een functie door bijvoorbeeld de zelfwaardering te verhogen dankzij een sociale identiteit. Zo kan godsdienst compenseren voor objectief lijden of minderwaardigheid door een groepsidentiteit te creëren van de 'verkorenen', die ondanks hun wereldlijke misère de eigenlijke superieuren zijn (daar zij de waarheid bezitten en de belofte van toekomstige verlossing).

Welnu, zou zoiets nu niet ook bij de gereformeerden het geval kunnen zijn geweest: een in het verlengde van de sociale identiteit liggende 'ego-identiteit' waarin componenten een rol speelden als 'wij zijn weliswaar een kleine groep, maatschappelijk geminacht en beknot, maar in bezit van de juiste uitleg van de Heilige Schrift; voor de buitenwacht moeten wij uitkijken, die is ons vijandig gezind, daarmee kunnen we niet samenwerken want dat zal er op den duur toe leiden dat ons het meest dierbare wordt afgepakt of verwatert: ons geloof'. (Dit geheel afgezien dus van de vraag of die 'buitenwacht' ook feitelijk zo was. Een psychologische realiteit is een andere dan een historische, maatschappelijke of wat voor realiteit ook.) Het zijn in ieder geval deze aspecten (en gevoeligheden) waaraan ten tijde van de oprichting der Vereeniging werd gealludeerd, ook als het gold iets op te bouwen, dat niet tot de kern van de godsdienst behoort en

met betrekking waartoe de buitenwacht zich niet vijandig had betoond: gereformeerde psychiatrie.

Besluit

De hier geformuleerde 'begrijpelijke samenhang' (Weber, Simmel) inzake de identiteit kan in ieder geval invoelbaar maken, dat de opbouw vaak zo gepaard ging met een gesloten in-group mentaliteit, met stereotypie van anderen, met triomfalisme en zelfingenomenheid. Nader onderzoek zal moeten aantonen of deze hier naar aanleiding van de opbouw der gereformeerde geestelijke gezondheidszorg geformuleerde hypothese helpt om deze aspecten van de verzui-ling ook op andere terreinen te begrijpen. Literatuur die het leven binnen de zuil op een descriptieve wijze aan de orde stelt of zelfs kritiseert (vaak van binnen uit), lijkt de hypothese in ieder geval te bevestigen.²¹ Het motief 'behoud van identiteit', samenhangend met de mentaliteit en verwoord met behulp van theologisch-levensbeschouwelijke taal,²² helpt in ieder geval begrijpen waarom de (wellicht er ook door geïnspireerde) elite haar achterban meekreeg, waarom 'gewone' mensen meenden hun (modern) christelijk leven slechts gestalte te kunnen geven binnen de afgescheidenheid van hetgeen later een zuil zou blijken te zijn. Het was aan identiteits- en zelfgevoelens met de daarmee samenhangende opvattingen ten aanzien van 'anderen' (de buitenwereld), dat de organisatoren der gereformeerde zuil appelleerden. En het was het aldus geformuleerde appèl dat mensen in beweging bracht. Het zou alleszins zinvol kunnen zijn in toekomstig onderzoek van de ver-, ont- en herzuiling te trachten meer zicht te krijgen op deze bij het concrete beleven van mensen aansluitende aspecten. Analyses zouden te maken zijn van de preciese inhoud der vertogen door leiders ten gunste van verzui-lende organisaties gehouden: waaraan appelleerden zij, wat waren hun argumenten, waaraan ontleende hun betoog zijn kracht? Waarom deden 'gewone' mensen mee, en wat deed men met hen die niet meededen? (Want het is niet aan te nemen, dat het hier geschetste verband als een automatisme werkt, of dat allen een hoge 'ego-involvement' hadden ten aanzien van de 'gereformeerde identiteit'.) Word er dwang uitgeoefend; zo ja, hoe? En hoe werd die ge-legitimeerd? Wie liever vanuit een theoretisch kader vertrekt, dat reeds op een ruime mate van empirische verificatie kan bogen, zal in

bijvoorbeeld sociaal-psychologische theorieën over groepswaremning en vooroordelen potentieel vruchtbare beschrijvings- en classificatieschemata kunnen vinden. Een meer psychoanalytische benadering zou zijn, te onderzoeken of de veranderingen in het zelfbeeld der gereformeerden gedurende de verzuilingsfase - van marginaal en minderwaardig, tot de 'grondtoon van het volkskarakter' en de ware kerk (cf. Hendriks) - te beschrijven en te duiden zijn in termen van bijvoorbeeld de Kohutse zelfpsychologie (waarin van 'deficient self' en 'grandiose self' gesproken wordt, beide als fenomenen die pathologisch *kunnen* zijn, te wijten aan kwetsingen van de 'need for self-esteem', cf. Wahl 1985).

Er lijken nogal wat mogelijkheden te liggen voor interdisciplinair onderzoek tussen geschiedenis, sociologie en psychologie. Een psychologiserende of door de psychologie beïnvloede deelbenadering zou er in elk geval toe kunnen bijdragen, dat 'gewone mensen', het gros der deelnemers aan het historisch-sociologisch proces dat de verzuiling was (en is?), zelf wat meer in beeld verschijnen.²³

Noten

- 1 De onderzoekingen werden gesteund door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek.
- 2 Naar aanleiding van weer 'oplaaiende' (sic) discussie organiseerde het Nationaal centrum Geestelijke volksgezondheid op 6 april 1990 een studiemiddag over 'Verzuiling in de GGZ?' Het verslag van deze bijeenkomst zal door het NcGv worden uitgegeven.
- 3 Van der Laarse geeft een afstandelijker omschrijving dan Rogier, maar wijst evenzeer op zowel organisatorische als mentaliteitsaspecten. Hij omschrijft verzuiling als: 'het verschijnsel dat mensen hun maatschappelijke activiteiten meer en meer gaan verrichten binnen complexen van organisaties, op basis van religieus-ideologische loyaliteiten (dit ter onderscheiding van verwantschap, stand of sociale klasse), die meerdere terreinen van het maatschappelijk leven omvatten en onderling concurreerden om de verdeling van bestuurlijke macht en financiële middelen. Het gaat hierbij dus niet alleen om het ontstaan van organisatorische en politieke verbanden, maar evenzeer om de vorming van sociaal-culturele voorstellingen, om de identiteit van de zuilen' (1989, p.29).
- 4 In feite zou men bij dimensie 1. ook moeten opvoeren al wat in de (vaak meer populaire) literatuur is aangevoerd als pejoratieve beschrijving van die 'leefwereld' der zuilen: bekrompenheid, volgzzaamheid, agressie ten opzichte van andere groepen, zelfingenomenheid, autoritarisme, etc. - zaken die de

herinnering aan de zuilen van weleer voor menigeen vandaag nog bitter doen zijn. Zeker gelden deze negatieve ervaringen niet voor ieder, altijd en op elk domein, doch dat deze aspecten hebben bestaan, is onloochenbaar. Men bedenke in dit verband dat zelfs de termen 'zuil' en 'verzuiling' verzachtende en legitimerende benamingen zijn geweest voor hetgeen velen (met name in de jaren dertig, cf. Ellemers 1984, p.141) ervoeren als het in stand houden van de verdeeldheid van het Nederlandse volk. Zij spraken afkeurend van 'hokjesgeest'. De term 'zuil' werd daarentegen gebruikt om te suggereren, dat het een positief fenomeen betrof: de Nederlandse natie zou toch een eenheid zijn en als het ware door de zuilen waarin de verschillende bevolkingsgroepen waren samengebracht, 'geschraagd' worden.

- 5 In de tijd dat ik met het onderzoek voor en de voorbereiding van dit artikel bezig was, is dat menigmaal met bevreemding bejegend: wat moet een historiserend psycholoog met een 'typisch sociologisch' thema als verzuiling? Zonder arrogant te willen zijn, luidt mijn weerwoord - naast de opmerking dat de cultuurpsychologie zich altijd vanuit de psychologie aan de rand van naburige disciplines als sociologie, antropologie en geschiedenis beweegt, zie Fortmann 1979³ - dat ik in deze kritische vraag een zekere wetenschaps-filosofische naïviteit meen te beluisteren. Wellicht hangt deze samen met de 'ondergang' der *universiteit* in onze dagen: in het onderwijs wordt nog wel veel feiten- en detailkennis aangereikt, maar geen brede academische vorming geboden, waartoe ook zicht op de structuur en samenhang van het geheel der wetenschappen, of zelfs maar van de eigen subdiscipline, zou moeten behoren. Velen komen niet verder dan: psychologie houdt zich met individuen en hun problematiek bezig, geschiedenis handelt over het verleden, sociologie bestudeert maatschappelijke processen en antropologie vreemde volkeren. Bij alle waarheid die hier ondanks alles nog in zit, is de gezichtskring der psychologie toch breder op te vatten. Psychologie is een *menswetenschap* en al wat de mens is, heeft en doet, kan door haar in ogeschouw genomen worden. Ook de 'verzuiling', als produkt van de handelende mens, kan aldus onder psychologisch aspect bestudeerd worden (uiteraard zonder hierbij het *sociologisch* fenomeen tot *psychologische* wortels o.i.d. te willen 'reduceren', hetgeen een category-mistake zou zijn).
- 6 Men bedenke: het was de tijd waarin de Gereformeerde Kerken nog niet bestonden (pas sinds 1892) en Kuypers Doleantie (1886) nog moest plaatsvinden. De 'gereformeed gezinden' of orthodoxen bevonden zich voornamelijk in delen der Nederlandse Hervormde kerk zelf en in sedert de Afscheiding (1834) onafhankelijk daarvan bestaande protestantse groeperingen.
- 7 'JV' staat voor: Jaarverslag van de Vereeniging tot Christelijke Verzorging van Geestes- en Zenuwzieken.
- 8 Lees: gereformeerde. De gereformeerden vertoonden in dit tijdvak heel sterk de neiging het predikaat 'christelijk' welhaast exclusief voor zichzelf op te eisen. Aan anderen werd het christen-zijn niet met zoveel woorden ontkend, maar telkens opnieuw werd de overtuiging onder woorden gebracht, dat de gereformeerde godsdienst de meest zuivere is, het meest in overeen-

stemming is met de Heilige Schrift, dat gereformeerd 'christelijk par excellence' is. Gereformeerden schroomden dan ook niet de door hen begonnen activiteiten en opgerichte organisaties als 'christelijk' (in plaats van - en correcter - als 'gereformeerd') te benoemen. Rooms-katholieken sloten zich overigens vaak aan bij dit gebruik en betitelden de gereformeerden veelal als de 'christelijken'.

- 9 Bedoeld is: in niet-gereformeerde, met name 'neutrale' (= niet-confessionele) inrichtingen.
- 10 Wielenga (1885-86, p.48). Tekst eveneens gepubliceerd in het *Gedenboek uitgegeven bij het vijftig-jarig bestaan der Vereeniging* (pp.9-26).
- 11 Een in hoofdzaak aan de Statenbijbel ontleend taalgebruik.
- 12 Ellenberger (1970), p.547. Zie ook Sulloway (1979) en Brinkgreve (1984). Het gaat hier vooral om de 'mythe van de grote weerstanden' (Brinkgreve, p.71): het afschilderen van de buitenwereld als vijandig. Doch ook die andere grote mythe: van de 'eenzame en originele held' vindt men terug. De Vereeniging heeft zich bijvoorbeeld heel wat laten voorstaan op 'haar' gezinsverpleging (het plaatsen van patiënten in gastgezinnen in plaats van in een inrichting) en 'haar' paviljoensysteem (het onderbrengen der patiënten in units van beperkte omvang, die aanvankelijk onder leiding stonden van een echtpaar). Zij presenteerde die gaarne als door haar ontworpen, en sommigen gingen zelfs zo ver te pretenderen, dat ze uit Bijbel en theologie waren afgeleid (cf. Van Belzen 1989, deel V, hoofdstuk 4). Feitelijkheid was echter, dat zulke 'behandelingsmethoden' reeds voor de oprichting der Vereeniging bestonden, ja dat zij haar zelfs door anderen waren gesuggereerd. Wanneer ze zulke methoden eenmaal had overgenomen en van een gereformeerd-godsdienstige omlijsting en legitimatie had voorzien, maakte de Vereeniging er met haar grote daadkracht inderdaad gewoonlijk meer werk van dan anderen.
- 13 A-gereformeerden zijn de kerkelijke gemeenten die hun afkomst tot de zogenaamde 'Afscheiding' uit 1834 (en kort daarna) herleiden, de stamboom der B-gereformeerden gaat terug naar 1886 (de Doleantie onder leiding van A.Kuyper). De A-gereformeerden sloten zich in meerderheid in 1869 aan tot de Christelijk Gereformeerde kerk. De uit de Doleantie stammende gemeenten vormden de Nederduitsch Gereformeerde kerken. Niet zonder moeite fuseerden beide in 1892 tot de (huidige) Gereformeerde Kerken in Nederland. Niet zonder moeite - want de groepen waren nogal verschillend in hun geloofsbeleving en verhouding ten opzichte van de 'buitenwereld'. Het mentaliteitsverschil bestaat ten dele nog steeds. In vele plaatsen weet men tot vandaag te zeggen of de plaatselijke gereformeerde kerk een (van oorsprong) A- dan wel B-gemeente is.
- 14 Haar voorganger H.de Cock formuleerde bij deze gelegenheid een manifest, dat als titel droeg: 'Akte van Afscheiding of Wederkeering'.
- 15 Vergelijk bijvoorbeeld het feit, dat het 'Algemeen Reglement voor het bestuur der Hervormde kerk' bij K.B. van 7 januari 1816 was vastgesteld en dat leden van de verschillende bestuursorganen door de Koning zelf

benoemd werden (Vree 1984, p.38).

- 16 Rullmann (1928), p.182; geciteerd bij Hendriks (1971), p.97.
- 17 Voor de uitwerking van deze en andere voorbeelden, cf. Van Belzen 1989.
- 18 In mijn *Psychopathologie en religie* (1989) maak ik onder andere een vergelijking met de 'York Retreat', een door de Engelse Quakers in 1796 gesticht tehuis voor psychiatrische patiënten. Bij alle overeenkomsten die bestaan, is een van de belangrijke verschillen met de Vereeniging, dat de Quakers niet pretendeerden een fundamenteel nieuwe, op de godsdienst gebaseerde psychiatrie te (willen) beoefenen. Het resultaat van beide initiatieven is ongeveer gelijk geweest: een psychiatrie die de algemene trends volgde, doch in de entourage van een specifieke religieuze subcultuur. Cf. over de 'York Retreat' onder andere: Scull (1982) en Digby (1985).
- 19 Vergelijk nog Hendriks (1971) die zich naar aanleiding van het feit, dat indertijd gesproken werd van 'specifiek christelijk staatsrecht, wetenschap, kunst, huwelijk, gezin en zo meer' afvraagt wat men daaronder in concreto moet verstaan. Hij concludeert, dat 'bij christelijke cultuur niet gedacht moet worden aan een cultuurpatroon dat radicaal verschilt van het westerse cultuurpatroon als zodanig, maar dat het hier gaat om een bepaalde variant van dat westerse cultuurpatroon waarin bepaalde normen en waarden worden verworpen en vervangen door andere' (p.179). Ik ben geneigd deze conclusie iets te wijzigen en meer nog dan (eventueel) andere normen en waarden, de gereformeerde taal, gebruiken en sfeer als propium van de 'specifiek christelijke' (gereformeerde) cultuur te beschouwen.
- 20 Want dat is naar het gevoelen van menigeen toch het geval geweest; men vergelijke slechts de gebruikte termen ten tijde en ten gunste van de (later plaats vindende) 'doorbraak'.
- 21 Cf. bijvoorbeeld de beschrijving van 'het gereformeerde leven in onze jeugd' door Booy (1956).
- 22 In veel later jaren zouden gereformeerde auteurs erop gaan wijzen, dat men het geloof en de theologie te zeer vereenzelvigd had met bepaalde levensvormen en het zich onttrekken aan bepaalde gebruiken (bijvoorbeeld kinderen niet naar de school-met-den-Bijbel sturen, of niet ARP stemmen) te ras met 'geloofsverzaking' in verband had gebracht. In het tijdvak waarover wij hier handelen: opkomst en hoogtij der verzuiling, was zulks echter nog het algemene patroon. Van de andere kant benaderd: het is niet te verwachten, dat een appèl als indertijd huidige kerkleden, die de religie meer differentiëren van andere levensdomeinen, nog tot de opbouw van een zuil zou kunnen bewegen. Daarentegen is het frappant, dat juist groeperingen die de scheiding tussen godsdienst en staat/onderwijs/etc. veroordelen, heden ten dage ontvankelijk zijn voor herzuilingstendenzen.
- 23 Als voetnoot een soort van 'naschrift': men mene niet, dat ik de pretentie heb een nieuw perspectief te openen of een nieuwe benadering te introduceren. Wanneer ik pleit voor een interdisciplinaire benadering en daarmee bedoel, dat ook in verzuilingsstudies meer gekeken zou kunnen worden naar psychologische aspecten en naar wat 'gewone' mensen beleven en motiveert,

en de aandacht niet slechts dient uit te gaan naar de zich aan hen voltrek-
kende macro-processen, zit ik in een hoek waarin nog menigeen zat voor de
al te rigide hedendaagse scheiding van (sociale) psychologie en sociologie.
Het was de tijd waarin voormannen als J.P.Kruijff artikelen schreven als
'mentaliteitsverschillen in ons land in verband met godsdienstige verschillen'
(1943) en waarin ook H.Verwey-Jonker de verzuiling beschreef als een so-
ciaal-psychologisch vraagstuk (1957). Voorts heeft enige tijd geleden de his-
toricus F.L.van Holthoon ook gepleit voor een benadering 'waarbij men de
keuzes van individuele burgers tot uitgangspunt kiest' (p.169). Hij is daar-
door zwaar onder kritiek gekomen van Bornewasser (1988). Weliswaar meen
ik dat Van Holthoon er inderdaad niet erg in slaagt deze benadering vrucht-
baar te maken (hij heeft het over huwelijksmoraal, maar hoe hij van hieruit
weer [terug] wil komen tot het fenomeen 'verzuiling' blijft onduidelijk), doch
Bornewassers kritiek betreft het uitgangspunt als zodanig en daarmee ben ik
het - het zal na het voorgaande niet verbazen - grondig eens. Bornewasser
schrijft: 'mij dunkt dat Van Holthoons artikel maar beter niet vertaald kan
worden. Hoe zouden buitenlanders met behulp hiervan het unieke van de
Nederlandse situatie kunnen doorgronden?' (p.180). Een weerlegging van
Van Holthoons uitgangspunt of poging lijken mij deze smalende zinnen niet.
Of het artikel vertaald moet worden, weet ik niet. Wel zijn er - juist omdat
Van Holthoons hoofdstuk historische informatie biedt met betrekking tot de
behandelde volksdelen - gegevens in te vinden die kunnen helpen de speci-
fieke groepen en situaties te begrijpen. Een dergelijke, meer idiografische
benadering (idiografisch ook in de zin van rekening houdend met de unieke
geschiedenis en context van een volksdeel) lijkt mij alleszins wenselijk en
nuttig.

Literatuur

- Beit-Hallahmi, B., *Prolegomena to the psychological study of religion*.
London/Toronto: Associated University Press, 1989
- Belzen, J.A. van, *Psychopathologie en religie. Ideeën, behandeling en
verzorging in de gereformeerde psychiatrie, 1880-1940*. Kampen: Kok,
1989
- Berger, P., *Het hemels baldakijn. Bijdrage tot een theoretische gods-
dienstsociologie*. Bilthoven: Ambo, 1974²
- Blom, J.C.H., *Verzuiling in Nederland, in het bijzonder op lokaal
niveau, 1850-1925*. Amsterdam: Historisch Seminarium van de Universi-
teit van Amsterdam, 1981
- Booy, T., *Een stille omwenteling. Het gereformeerde leven in onze
jeugd*. Amsterdam: Ten Have, 1956
- Bornewasser, J.A., 'De katholieke zuil in wording als object van
'columnologie', *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk
in Nederland*, 1988, pp.168-212

- Boscher, D.F.J., Het protestantisme. In: P.Luykx & N.Bootsma (red.), *De laatste tijd. Geschiedschrijving over Nederland in de 20e eeuw*. Utrecht: Spectrum, 1987, pp.65-98
- Brinkgreve, C., *Psychoanalyse in Nederland. Een vestigingsstrijd*. Amsterdam: Arbeiderspers, 1984
- Bruin, A.A.de, *Het ontstaan van de schoolstrijd. Onderzoek naar de wortels van de schoolstrijd in de Noordelijke Nederlanden gedurende de eerste helft van de 19e eeuw; een cultuurhistorische studie*. (diss.) Leiden: Rijksuniversiteit van Leiden, 1985
- Dierickx, G., De sociologen en de verzuiling. Over het nut van deterministische en strategische paradigma's, *Tijdschrift voor sociologie*, 7 (1986), pp.509-549
- Digby, A., *Madness, morality and medicine. A study of the York Retreat, 1796-1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985
- Duffhues, T., Staat 'de wankele zuil' nog overeind? Een verkenning van de recente literatuur over verzuiling en ontzuiling, *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum*, 17 (1987), pp.134-162
- Elias, N. & J.L.Scotson, *The established and the outsiders: a sociological inquiry into community problems*. London: Cass, 1965
- Ellemers, J.E., Pillarization as a process of modernization, *Acta Politica*, 19 (1984), pp.129-144
- Ellenberger, H.F., *The discovery of the unconsciousness. The history and evolution of dynamic psychiatry*. New York: Basic Books, 1970
- Erikson, E.H., The problem of ego identity, *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 4 (1956), pp.56-118
- Fortmann, H.M.M., *Inleiding tot de cultuurpsychologie*. Baarn: Ambo, 1979³
- Graaf, W.de, *Een monument der Afscheiding*. Kampen: Kok, 1954
- Hellemaans, S., Elementen van een algemene theorie van verzuiling, *Tijdschrift voor Sociologie*, 6 (1985), pp.235-258
- Hendriks, J., *De emancipatie der gereformeerden. Sociologische bijdrage tot de verklaring van enige kenmerken van het huidige gereformeerde volksdeel*. Alphen aan den Rijn: Samson, 1971
- Holthoon, F.L.van, Verzuiling in Nederland. In: F.L.van Holthoon (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815*. Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1985, pp.159-171
- Holtrop, P.N., De Afscheiding - breekpunt en kristallisatiepunt. In: W.Bakker e.a. (red.), *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis*. Kampen: Kok, 1984, pp.62-99
- Kohut, H., *The analysis of the self. A systematic approach to the psychoanalytic treatment of narcissistic personality disorders*. New York: International Universities Press, 1971
- Kohut, H., *The search for the self*. New York: International Universities Press, 1978
- Kruijff, J.P., Mentaliteitsverschillen in ons land in verband met gods-

- dienstige verschillen, *Mensch en Maatschappij*, 19 (1943), pp.1-28 en 65-83
- Laarse, R.van der, *Bevoogding en bevinding. Heren en kerkvolk in een Hollandse provinciestad, Woerden 1780-1930.* (diss.) Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 1989
- Lewin, K., *Resolving social conflicts.* New York: Harper, 1948
- Lijphart, A., Verzuiling. In: A.Hoogerwerf (red.), *Verkenningen in de politiek, deel 2.* Alphen aan den Rijn: Samson, 1976, pp.26-38
- Lindeboom, L., *De beteekenis van het christelijk geloof voor de geneeskundige wetenschap, in het bijzonder voor de psychiatrie.* Heusden: Gezelle Meerburg, 1887
- Luykx, P. & N.Bootsma (red.), *De laatste tijd. Geschiedschrijving over Nederland in de 20e eeuw.* Utrecht: Spectrum, 1987
- Mönnich, C.W., De kerken der Hervorming sinds 1813. In: A.G.Weiler e.a. (red.), *Geschiedenis van de Kerk in Nederland.* Utrecht/Antwerpen: Spectrum, 1962
- Righart, J.A., *De katholieke zuil in Europa. Het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland.* Meppel: Boom, 1986
- Rogier, L.J., *Katholieke herleving. Geschiedenis van katholiek Nederland, 1853-1953.* Den Haag: Pax, 1956
- Scull, A.T., *Museums of madness. The social organization of insanity in nineteenth-century England.* Harmondsworth: Penguin, 1982
- Sherif, M. & H.Cantril, *The psychology of ego-involvement.* New York: Wiley, 1947
- Stuurman, S., *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland.* Nijmegen: SUN, 1983
- Sulloway, F.J., *Freud, biologist of the mind. Beyond the psychoanalytic legend.* London: Basic Books, 1979
- Thurlings, J.M.G., *De wankelende zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme.* Deventer: Van Loghum Slaterus, 1971
- Verwey-Jonker, H., De psychologie van de verzuiling, *Socialisme en democratie*, 14 (1957), pp.30-39
- Verwey-Jonker, H., De emancipatiebewegingen. In: A.N.J.den Hollander e.a. (red.), *Drift en koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland.* Assen: Van Gorcum, 1962, pp.105-125
- Vree, J., De Nederlandse Hervormde kerk in de jaren voor de Afscheiding. In: W.Bakker e.a. (red.), *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis.* Kampen: Kok, 1984, pp.30-61
- Wahl, H., *Narzissmus? Von Freuds Narzissmustheorie zur Selbstpsychologie.* Stuttgart: Kohlhammer, 1985